

LJUBICA ZOTOVIĆ, MITRAIZAM NA TLU JUGOSLAVIJE,¹ Posebna izdanja
arheološkog instituta 11, Beograd 1973.

Ova knjiga je izvadak iz disertacije »Orijentalni kultovi na tlu Jugoslavije« kojom je autorica postigla doktorat na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1964.² Ona ističe u predgovoru da je, zbog nemogućnosti da objavi disertaciju u cjelini, odlučila izdvojiti »mitraizam kao najobimnije i najinteresantnije poglavlje koje pruža najviše podataka za istorijski i kulturni razvoj naših provincija« (7). To stajalište može biti predmet diskusije, jer je kult Mitre najobrađeniji i najpoznatiji od orijentalnih kultova, iako, možda, ne ravnomjerno za čitavo područje Jugoslavije, pa bi, možda, ipak bilo korisnije da je sakupila i obradila materijal drugih orijentalnih kultova.³

Nakon predgovora, popisa kratica i uvoda (7—13), uočavaju se dvije cjeline od kojih se rad Lj. Zotović sastoji: a) katalog spomenika (15—79), poredanih azbučnim redom, što razbija srodnost pojedinih grupa koja bi se eventualno mogla uočiti da su spomenici doneseni i obrađeni prema administrativnim ili geografskim cjelinama i b) analiza spomenika sa zaključcima (81—135), a na kraju je indeks »konsekracionih formula« (136—38) te opsežniji sažetak na francuskom jeziku (139—59), dakle gotovo 160 strana kvart formata, pored karte rasprostiranja, 18 fotografija (neujednačene kvalitete) i 6 nacрта Mitrinih svetilišta. Oskudan slikovni materijal autorica opravdava finansijskim ograničenjima.

U katalogu su spomenici označeni brojem (ukupno 107) plus sedam koji su izlučeni kao spomenici koji ne pripadaju kultu Mitre. Ako to uvjetuje broj spomenika (više njih iz jednog mitreja), uvedena su slova za pojedine reljefe ili natpise. Uz svaki spomenik situiran u prostor slijedi »iscrpnna bibliografija«, publikacija

¹ dalje MTJ.

² Kao monografiju autorica je objavila *Les Cultes orientaux sur le territoire de la Mesie Superieure*, Leyden 1966 (dalje COMTS), također izvadak iz disertacije koji se sastoji od analize i zaključaka, a u drugom dijelu je kataloški obradila pripadajuće spomenike. Valja napomenuti da se u MTJ (9) navodi da je godina izdanja te monografije 1968.

³ O kultu Mitre pisalo se veoma mnogo: Serija članaka (među ostalim važan miterj iz Konjica) u zadnjem desetljeću u Glasniku Zemaljskog muzeja BiH. Monumentalno djelo F. Cumonta, *Textes et Manumentes figures relatifs aux Mystères de Mithra I i II*, Bruxelles 1896—98 (dalje MMM I i II), gdje su sakupljeni svi do tada poznati spomenici uključujući i one iz naših krajeva, obrađeni po rimskim provincijama. U Beču je B. Saria 1921. doktorirao s tezom u vezi s kultom Mitre; izvadak je 1923. publiciran u *Starinaru III* pod naslovom »Razvitak Mitrine kultne slike u dunavskim oblastima« (33—63), a u napomeni (33) navodi da se disertacija bavi razvojem »Mitrine kultne slike uopšte« i najavljuje raspravu u »Germanii« koja nije nikad izašla (vidi bilj. 107 u niže navedenoj disertaciji B. Gabričevića). I u disertaciji R. Marića, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, obrađen je kult Mitre, ali, s obzirom na temu, dosta šturo. B. Gabričević je 1952. doktorirao s tezom »Mitrin kult na području rimske Dalmacije«; ponegdje se citira »O mitričkim spomenicima [...]« (dalje Gabričević disertacija). Taj rad (rukopis) Zotovićeva ne citira, vjerovatno ga ne poznaje, no valja istaći da je Gabričević u više navrata na temelju svoje disertacije publicirao studije i članke, djelomično objavljujući do tada u disertaciji prvi put navedene spomenike Mitre. (Zahvaljujem se i na ovom mjestu g. prof. dr. Branimiru Gabričeviću što mi je ljubazno stavio na raspolaganje rukopis disertacije.) M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithraeae I i II* Hag 1956—60 (dalje CIMRM I i II), gdje je znatno preglednije nego F. Cumont obradio taj kult i dopunio novoregistriranim spomenicima u dva opsežna sveska u obliku corpora s gotovo 650 slika, brojnim crtežima u tekstu i kartama rasprostiranja, no karte su dosta nepouzdana, npr. Danilo Gornje nalazi se u blizini Boke Kotorske. To je samo izbor iz bibliografije.

gdje je prvobitno spomenik objavljen, da bi gotovo kod svih spomenika, ako nisu kasnije nađeni ili publicirani, bio citat prema MMM I i II i CIMRM I i II uz navođenje gdje je u literaturi publicirana i slika, što ima za cilj otkloniti nedostatak malog broja slika. Slijedi veoma precizan i znatno opširniji opis nego što je to slučaj u CIMRM I i II, i navođenje raznih mišljenja u vezi s interpretacijom spomenika.

U katalogu uzalud tražimo Mitrin natpis iz Novigrada u Istri, koji ne nalazimo samo u CIMRM I br. 754 već ga nalazimo zabilježena i u starijoj literaturi kod MMM II 124 br. 178 i to datiran godinom 244—247, a tako precizno datiranim spomenicima baš ne obilujemo. Opravdanje za izostavljanje natpisa ne bi smjelo biti to što je naveden u okviru Italije pod lokalitetom »Val di Dente Cittanova«, jer trebalo je samo zagledati u kartu rasprostiranja CIMRM I (100) ili generalnu kartu rasprostiranja na kraju II sveska istog djela, pa da se odmah uoči o kojem se lokalitetu radi.

Na odstupanje od naslova, prema kojem bismo očekivali obradu svih u literaturi poznatih spomenika, nailazimo u uvodu (13) bilj. 3, gdje autorica izričito upozorava da »dva zaveta iz Pule«⁴ neće biti uzeta u obzir kod izvođenja zaključaka »jer se teritorijalno vezuju za italsku grupu spomenika«.

Pod br. 26 unesen je u MTJ spomenik iz Zadra tako da je citirana literatura za jedan spomenik koja nije iscrpljena do kraja, a opisan je drugi spomenik.⁵ Iako nije iz samog Zadra već iz šireg područja Ivoševci-Burnum, u MTJ nije unesen spomenik s natpisom u kojem se spominje dedikant iz viteškog staleža, kod Suića (96) sl. 4, niti natpis iz Burnuma koji se donosi u CIMRM II br. 1855.

U CIMRM II br. 1879 sl. 486, navodno iz Narone, kod Suića sl. 1 (92), obrađen je spomenik za koji Zotovičeva tvrdi: »Najnovija istraživanja M. Suića su pokazala da je nalazište ovog spomenika Zadar a ne Vid (Narona; M. Š.), kako je u nedostatku podataka zaključio B. Gabričević«.⁶ Nakon tog zaključka neobjašnjivo je kako je pod br. 106 taj isti spomenik (corpus 1879 sl. 486) smješten u Čitluk—Aequum. Tu je citirana i starija literatura o njemu, uz ponavljanje istih navoda prema »MMM II 501 br. 232 bis i B. Gabričević AJ I 37 br. 8«, izostavljen je članak Suića, a dodan citat CIMRM II br. 1879 sl. 486.

⁴ Donosi u katalogu samo dva spomenika iz Pule br. 68 i 69 (citiraju se brojevi jer ih na jednoj strani ima više, isto vrijedi i za CIMRM I i II), a poznata su četiri i to prema literaturi koju autorica inače obilato citira — CIMRM II gdje se u suplementu donose dopune prvom svesku Corpora, i to baš za spomenike koje uopće nije spomenula u katalogu. To su CIMRM I br. 756 i 757. Br. 69 odgovara CIMRM I br. 758 ali kao i kod br. 68 MTJ donosi samo stariju literaturu bez odgovarajućeg citata CIMRM I br. 755.

⁵ Zotovičeva navodi »F. Cumont II, 501, br. 232 bis; B. Gabričević, AJ I, 1954, 37, br. 8; M. Suić, Diadora 3, 1965. 91—92, sl. 1«. Međutim sva tri autora pišu na tim mjestima o ploči koja je obrađena s jedne strane s prikazom tauroktonije, mjesto nalaza do danas nije sa sigurnošću utvrđeno. Opis spomenika ne podudara se s citiranim literaturom jer je opisan spomenik koji je obrađen s obje strane. Zagledavši bolje u rad M. Suića »Orientalni kultovi u antičkom Zadru« (91—128), »Kult Mitre« (92—97) Diadora 3, 1965. postaje jasno da je opis urađen na temelju spomenika koji Suić objavljuje na str. 93 sl. 2 i 3 avers i revers.

⁶ Treba reći da njezin zaključak ne stoji jer Gabričević ne samo u citiranom radu uz br. 26 već i svojoj disertaciji smatra da je spomenik porijeklom iz Vida, što je u skladu s tadašnjim mišljenjem M. Suića i M. Abramića (Gabričević disertacija, str. 27, napose bilješka 101). Suić, »Orientalni kultovi [...]« mijenja mišljenje i stavlja ga (CIMRM II 1879) u Zadar samo na osnovu toga što su u Zadru i blizoj okolici nađeni i drugi spomenici kulta Mitre.

Iz Čitluka autorica donosi još jedan spomenik, br. 107 (do sada je bio smještan u Salonu), i argumentira zašto smatra da su oba spomenika iz Čitluka: »Prema podacima B. Gabričevića, ikona potiče iz Solina. Međutim i u ovom i u prethodnom slučaju (podrazumijeva br. 106) izgleda vjerodostojniji podatak Patscha, koji je prvi registrovao oba spomenika.«

Kod drugog spomenika imamo nešto drugačiju situaciju. Većina autora se zalaže za Salonu (CIMRM II 1859 sl. 475), a Zatovičeva u opisu dodaje: »Prema podacima Pača, reljef je iz Čitluka prenet u Salonu«. U disertaciji Gabričević donosi taj spomenik smatrajući da je iz Salone i teško je njegove argumente ne uzvati.⁷

Natpisu iz Danila Gornjeg br. 21 u katalogu nedostaje citat CIMRM II br. 1856, gdje se navodi i literatura za drugu varijantu čitanja natpisa koja nedostaje u katalogu MTJ, a trebalo je ispraviti i to da ga je objavio Suić, jer je to učinio D. Rendić-Miočević.

Katalog br. 6 donosi natpis iz Škripa na Braču bez citata CIMRM II 1877, gdje je kao godina nalaza navedena 1850. — MTJ 1802. Idući natpis u corpusu br. 1878, također iz Škripa, mnogo je interesantniji, a u katalogu ga nema. U primjedbi uz njega navodi se kao »vrlo sumnjiva« eventualna mogućnost da se pripíše kultu Jupitera Dolihena, što je moralo Zotovičevu potaknuti da to pitanje barem razmotri, ako već ne pokušava da ga i riješi.

Pod br. 56 u katalogu je natpis iz Ploča (Slovenija). Nakon opisa autorica navodi mišljenje Hoffilera i Sarie da je lokalitet nalaska zapravo Hoče, no nije napomenula da ga tako citira i CIMRM II br. 1453, jer taj citat iz corpusa nije navela.

U katalogu pod br. 79 a, b, c, d, e, nalazi se mitrej iz Ruša i njegovi spomenici, što odgovara CIMRM II br. 1447—1452, no kod citiranja učinjen je niz nerazumljivih grešaka. Spomenik pod b) citiran je kao br. 1449, ali je ispuštena pripadajuća slika br. 368; pod c) nedostaje citat br. 1450 sl. 369, već je to pogrešno učinjeno za spomenik pod d) koji odgovara br. 1451 sl. 370, dok se pod e) ne citira uopće odgovarajući broj corpusa 1452 sl. 371.

Spomenicima pod br. 53 iz Petrovaradina i br. 94 iz Srduka nisu u MTJ navedeni odgovarajući citati prema corpusu. Za 53 to je CIMRM II br. 1841, a za 94 naredni broj 1842.

U MTJ pod br. 32 donosi se spomenik Mitre iz Ježevice, lokalitet Savina voda, i citira CIMRM II br. 2213, no ne napominju se dvije stvari — da je u corpusu taj isti spomenik smješten pod Dražinoviće, a to se mjesto našlo na karti rasprostiranja (252) i na generalnoj karti u sjeverozapadnoj Bosni mjesto u Gornjoj Mezi, što je Zotovičeva propustila ispraviti.

U radnji COTMS je literatura uz spomenike iz Dupljana, Osmakova i Tekije citirana opširnije nego što je to urađeno u MTJ za odgovarajuće brojeve 25, 51 i 96.⁸

Spomeniku iz Prilepa br. 60 MTJ nedostaje citat CIMRM II br. 2341.

Uočeni nedostaci, rezultat nesustavnog povjeravanja, upućuju, na žalost, na mogućnost ozbiljne sumnje nije li se autorica služila CIMRM I i II iz druge

⁷ Gabričević disertacija str. 26 »Cumont je pogrešno donio ovaj spomenik kao da je iz Aequum-a, pa tako i na Cumont-ovoj geografskoj karti, gdje su označeni lokaliteti s mitričkim nalazima, figurira Aequum. Razlog toj Cumont-ovoj pogrešci treba po svoj prilici tražiti u tome što je on krivo shvatio Patschev tekst, koji kaže: '... Kad sam pregledavao prednavedene natpise iz gornje cetinske krajine i iz Aequuma (radi se o raznim rimskim natpisima nemitričkog karaktera — op. B. G.), promotrio sam ponovno i oba Mitrasova reljefa, što se nalaze u muzeju u Spljetu...'.«

⁸ Usporedi COMTS br. 10, 20, 28.

ruke. Naročito se to odnosi na prvi dio carpusa koji se spominje samo jednom u drugom dijelu — analizi spomenika.⁹

Unatoč tim faktografskim propustima valja istaći da je u ovoj knjizi prvi put sustavno prikazan kult Mitre na čitavom teritoriju Jugoslavije, a da njezinu vrijednost uvećavaju vrlo iscrpne i sistematske analize gotovo svih problema vezanih uz Mitrin kult. Prema tome, ovaj će rad biti osnova od koje će polaziti svaki dalji studij Mitrinog kulta u našoj zemlji, ali će se faktografski podaci moći upotrebljavati samo uz provjeravanje.

Na osnovu ikonografske i epigrafske analize te arhitektonskog materijala Zotovićeva zaključuje da je put kulta Mitre bio dvostruk: a) iz Akvileje čiji se utjecaj može uočiti na spomenicima tzv. zapadne grupe (granična linija Modrič — Lisičići), i b) široko postavljen put koji je »linijom podunavskog limesa preko Donje Mezije i Dakije stizao na područje Gornje Mezije i Donje Panonije«, odražavajući se na spomenicima tzv. istočne grupe, čije je ishodište u neutvrđenom kulturnom središtu. Zaključak je izvela na temelju proučavanja materijala odbacivši dosadašnje shvaćanje o jednom putu kulta samo iz Akvileje. Za zapadnu grupu karakterističniji su pretežno pravokutni reljefi s naznačenim lukom u gornjem dijelu koji simbolizira pećinu, a kod istočne grupe reljefi trapezoidnog oblika i oni s frizom u donjem dijelu. Prva grupa je kronološki ranija za dva do tri decenija s najranije datiranim spomenikom iz kraja prve polovine II st. a gornju granicu za obje grupe stavlja na kraj III i početak IV stoljeća. Samo izuzetno, u Konjicu, može se utvrditi trajanje kulta u čitavom IV stoljeću. Nosioci kulta su u počecima vezani uglavnom uz carinsku službu, što je potvrđeno epigrafskim spomenicima, pa autorica zaključuje, u skladu s novijim shvaćanjima koja prevladavaju u literaturi, da vojni faktor, iako važan, nije kao nosilac kulta imao ulogu koju mu raniji autori pridaju.

Zanemarivanje umjetničkih kvaliteta pri izradi spomenika Mitre pojačava njihovu dokumentarnost, ali, kako Zotovićeva ističe, ima za posljedicu nemogućnost utvrđivanja radionica.

Odsustvo analize teoloških momenata, od čega se autorica u predgovoru ograđuje, teško se može opravdati, kao i nenavođenje osnovnih podataka, unatoč koncepcije djela, barem bibliografskih, i to za onaj znatno duži vremenski odsjek u razvoju Mitrinog kulta koji prethodi njegovu dolasku u Rim i širenju po provincijama.¹⁰

⁹ MTJ str. 111 bilješku 90 »Usp. M. J. Vermaseren I i II, s. v. Aquileia« navodi kao argument za tvrdnju da se u Akvileji ne javljaju Mitrini spomenici prije II st. Činjenica je da nije navela brojeve po CIMRM I za Akvileju 736—753 i da se u CIMRM II u suplementu nalaze dopune za brojeve 741, 748, 753, i 753 bis, gdje se objavljuje spomenik kojeg nema u prvom svesku i datira ga u II st., dok je kronološki određen i to vjerojatno u II st. samo jedan spomenik iz Akvileje CIMRM I br. 736.

U Zagrebu u knjižnici Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta postoji samo I svezak CIMRM. Drugi u kojem je većina materijala relevantnog za nas (obrađene provincije, između ostalih, Dalmacija, Norik, Panonija, Mezija, Makedonija), nije nikada bio u posjedu te knjižnice, međutim autor ovih redaka posjeduje oba sveska.

¹⁰ Ilya Gershevitch, *The Avestan Hymn to Mithra*, Cambridge 1959, kritičko je izdanje s prijevodom na engleski, gdje se navode i temeljna djela o razvoju kulta Mitre a naročito o problematici javljanja Mitre u predrimskoj fazi njegova razvoja.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor

*IVAN KAMPUŠ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK*

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE